

Könyvszemle

Magyar és zsidó: Tanulmánykötet Wahrmann Mórról (1831–1892)

A kereskedő-bankár Wahrmann Mór, a magyar parlament első zsidó (azaz zsidó vallású) képviselője (1869–1892), a pesti neológ hitközség elnöke (1883–1892), a budapesti kereskedelmi és iparkamara tagja, majd elnöke korának közismert, befolyásos és széles körben nagyra becsült alakja volt. Emlékét halála után fél évszázadig budapesti utcanév és az általa alapított akadémiai jutalom is őrizte, hogy aztán ezt az időszakot, nevének egy-egy szaktudománybeli említését leszámítva, a feledés több mint négy évtizede kövesse, újralfedezéséhez pedig a rendszerváltásnak kelljen megtörténnie. Ennek jegyében az 1999 óta több kiadásban megjelent *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok* (szerkesztette Rácz Árpád), a magyar történelem száz legfontosabb történelmi személyisége között immár Wahrmannról is hozott portrét (jelen kötet egyik szerzője, Welker Árpád tollából), a Sebők Marcell szerkesztésében *Sokszínű kapitalizmus* címmel a magyar tőkés fejlődés aranykorát tizennégy pályakép, illetve rövid családtörténeti vázlat segítségével bemutató, 2004-ben megjelent kötet ugyancsak hozta hősünk pályaképét Vörös Károly (1926–1996) jelen kötetben is újraközölt tanulmánya alapján. A monografikus feldolgozás azonban mindmáig hiányzik.

Jelen tanulmánykötet hosszas munka eredménye. „A szerkesztőnek [Frank Tibor-

nak] ez már több évtizedes terve és adóssága” – tudjuk meg az előszóból, a 2002-ben elhunyt Mérei Gyula még hozzájárulhatott korábbi tanulmánya közléséhez. A kötet számos szakembert foglalkoztatott. A szerkesztő mellett, aki előszót és tanulmányt írt, összeállította a három nagyobb részből álló kötet a tanulmányok melletti két másik blokkját, végül lefordította a közölt dokumentumok egy részét is, a kötetben tíz szerző tanulmánya szerepel, további három tervbe vett tanulmány a feltárt anyag elégtelensége miatt nem készült el, s a kötet elkészültéhez fordítói, anyaggyűjtő munkájukkal mások is hozzájárultak. A kötet legkorábban született és legfrissebb tanulmányát mintegy hat évtized választja el egymástól, a tanulmányok műfaja, hivatkozottsága, terjedelme és színvonala eltérő, bizonyos ismétlések jószerével elkerülhetetlenek voltak. Az egyenlenségek ellenére a kötet új perspektívákkal és Wahrmannal kapcsolatban számos új kutatási eredménnyel szolgál, a szerkesztő néhány kivételtől eltekintve sikerrel teremtette meg a régibb és az új, illetve az egymással párhuzamosan készülő új tanulmányok között az adatbeli összhangot. Frank Tibor reményei szerint a kötet „ösztonzést adhat a további, még módoszeresebb forrásfeltáráshoz” – a konkrétan is említett területek közül itt csak Wahrmann hitközségi tevékenységét emeljük ki.

A tanulmányokat (11–211.) Frank Tiboré vezeti be, aki a *Magyar és zsidó: a Wahrmann-életrajz kérdései* a kötetcímmel egybecsendülő című, kimerítő részletességgel dokumentált

áttekintésében Wahrmannt mint az asszimiláció, a magyar érzelmű zsidóság kialakulása folyamatának vezető képviselőjét mutatja be, akít ugyanakkor a sors megkímélt attól, hogy a választott stratégia kudarcait is meg kelljen élnie. (11–37.) Mérei Gyula *Wahrmann-pályaképe* (55–69.) először 1943-ban jelent meg, most a szerkesztő a tanulmány élére alcímként beemelte az írás kulcsmegállapítását („Wahrmann Mór: a liberalizmus embereszményének ideális típusa”); a tanulmány néhány oldala (így a Wahrmann kamarai tevékenységét az eredeti jegyzőkönyvek alapján bemutató rész) ma is forrásértékű. Az utóbbi évtizedek egyik legsokoldalúbb és leginvenciózusabb történésze, Vörös Károly már említett tanulmánya rövid pályaképet nyújt (71–78.). A további tanulmányok már a szerkesztő megrendelésére, kortársaink tollából születtek. Kövér György *Wahrmann és fia* címet viselő tanulmányában (79–90.) aprólékos és kiterjedt alap kutatások alapján, a Wahrmann családi cég történetét, Wahrmann üzleti stratégiáját, vagyonának alakulását vizsgálja: míg Wahrmann megszázosította az apja által alapított cég vagyonát, gyermekei a felhalmozott vagyon elherdálásában jeleskedtek. Kövér Wahrmannban a kereskedő-bankár (merchant-banker) típusát látja, az összekötő láncszemet a magyar kapitalizmus történetében az 1848 előtti kiváltságos nagykereskedő és az őt követő generáció bankárja-nagyvállalkozója között. E két generáció legjelesebb képviselői Varga László első formájában negyedszázaddal ezelőtt megjelent esszéjében (39–54.) kapnak arcot: míg a még nagykereskedőként befutottak, a Wodianerek, Kopplók, Ullmannok egy nemzedékkel idősebbek voltak Wahrmann-nál, azok, akiket Varga „a burzsoázia nagy nemzedékének” nevez, és akiket mások mellett a bankár Lánczy Leó

vagy a nagyiparos Weisz Manfréd neve fémjelez, immár átlagosan két évtizeddel ő utána születtek. Gantner Brigitta a magyar zsidóság Jakob Katz szavaival élve „végzetes szakadásába” torkolló, Wahrmann mint alelnök aktív részvételével lezajló egyetemes izraelita kongresszus (1868/1869) lefolyását mutatja be, és, bár az a tanulmány címéből nem következne, itt kerül sor Wahrmann pesti hitközségi tevékenységének bemutatására is (91–110.). A kötet legterjedelmesebb tanulmánya Welker Árpádé (111–170.), amely valójában inkább két önálló tanulmány. Az első, jóval terjedelmesebb rész aprólékos kutatások alapján mutatja be Wahrmann első megválasztásának (1869) történetét, a tanulmány ezen túlmutató érdekessége a zsidó választók a teljes választóközönségen belüli részarányának és a csoport választási aktivitásának körültekintő vizsgálata. A tanulmány második része Wahrmann parlamenti szereplését foglalja össze. Mary Gluck (Brown University) a „társadalmi dráma” fogalmával operáló tanulmánya (171–182.) Wahrmann és az antiszemita Istóczy híres, párbajjal végződő összecsapását (1882) elemzi. Sinkó Katalin (183–196.) Wahrmann tudomány- és oktatástámogató, különösen pedig részben egyesületi keretekben folytatott képzőművészet-pártoló tevékenységét mutatja be (a zenepártolásról Frank Tibornál olvashatunk). Buzinkay Géza (197–204.) azt vizsgálja, miként jelent meg Wahrmann az egykorú sajtóban, Tóth Vilmos (205–211.) pedig Wahrmann a kiemelkedő és elkerülhetetlenül pusztuló műemlékegyüttesünkben, a Salgótarjáni úti zsidó temetőben található mauzóleumát mutatja be.

A terjedelem felét (251–596. old.) a *Dokumentumgyűjtemény* foglalja el, amely Wahrmann fontos újságcikkét, az izraelita kongresszuson vagy a zsidó hitközség előtt elhang-

zó beszédeit, válogatott képviselőházi, delegációbeli, illetve választói előtt elmondott beszédeit, Mikszáth Kálmán Wahrmannról írott karcolatait, végül pedig az akadémiai Wahrmann-jutalomra, illetve Wahrmann Mór-éremre vonatkozó összeállítást tartalmazza, fordításban, szépen sikerült hasonmás kiadásban, illetve átirásban, ám – s ezt recensens az illusztris szerkesztő indokolása ismeretében is észrevételezi – szemben a történeti és az irodalomtörténeti forráskiadás konvencióival, az eredeti írásmódot követve. A dokumentumokat a szerkesztő által összeállított 25 oldalnyi – s hogy mindjárt idézzünk is belőle – *minutiosus*, azaz „minuciózus, aprólékos, pontos (lat.)” szó-, név- és szövegmagyarázat kíséri. A kötethez végül két részletben összesen 78 oldalnyi illusztráció (Wahrmann képei,

vele kapcsolatos képek és emlékek, illetve külön blokkban Wahrmann-karikatúrák) tartozik, ugyancsak gondos jegyzetekkel.

A kiadói szerkesztő elmulasztotta a kötet utolsó egybevetését a tartalomjegyzékkel, ettől eltekintve az *Argumentum* Kiadó gondosan megtervezett, igen szép, egy-két oldal kivételével tisztán nyomott, elegáns borítóval, egészsváson kötéssel ellátott kötetet adott az olvasó kezébe. A könyv számot tarthat mindazok figyelmére, akiket a dualizmus, a magyar kapitalizmus, illetve polgárosodás és a magyarországi zsidóság története érdekel. (*Hon-szeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892. Szerkesztette Frank Tibor. Budapest: Argumentum, 2006. 693 p.*)

Pajkossy Gábor
történész

Charles Chany: Des marches de la mort aux sciences de la vie

Pál Markovits: Stets bei Verstand sein
István Kádár et al.: Zwangsarbeit, Todesmarsch, Massenmord

Három memoárkötet, két német és egy francia nyelvű, köztük egy gyűjteményes mű. Mindhárom kötet kiindulási pontja és súlypontja a Szerbiában végzett munkaszolgálat. A visszaemlékezők személye, az elbeszéltek sorok, az átélt helyzetek azonban sokkal árnyaltabban kezelendők és sokkal több ponton érintkeznek.

A Borban és környékén végzett kényszermunka a visszaemlékezések közös nevezője, a különbözőképpen induló és folytatódó élettörténetek közösen megélt szakasza. Mert hol is kezdődnek és hogyan folytatódtak ezek az élettörténetek? Valahol ott kezdődtek, ahol az intolerancia és a gyűlölet határai kezdőd-

nek, és a zsidók, valamint a hatalomnak elmentmondók üldözése megkezdődött. Az antiszemitizmus és a militarizmus jegyében a katonaköteles zsidó férfiak közül kétszer kb. háromezer főt és a katonaságot megtagadó kisegyházak tagjai közül összesen kb. kétszáz főt Szerbiába vittek. Az 1943–1944-ben Borba és környékére került magyar munkaszolgálatosok magyar katonai felügyelet alatt álltak, szerbekkel, olaszokkal, románokkal, franciákkal stb. voltak együtt, és a németeknek dolgoztak. A sorsuk egyre nehezebb lett, és a visszavonulás során a zsidó munkaszolgálatosok közel felét a német és magyar katonák megölték. Radnóti Miklós életéből ismertté vált út során különösen sokan haltak meg Jabukán, Cservenkán és Abdán. A második csoportban hazaindulók szerencsésebbek voltak, mert őket a partizánok felszabadították.

Bori visszaemlékezés eddig csak néhány jelent meg nyomtatásban; franciául és németül ezek az első kötetek. A német kiadások

Erhard Roy Wiehn emeritus professzornak köszönhetően láttak napvilágot, aki a Konstanz Egyetemen működő Soah és Judaika stúdiumot vezeti, és tudományos igénnyel gondolja az ebben a tárgykörben eddig megjelent, közel húsz kötetből álló sorozatot.

A visszaemlékezők mindig a túlélők közül kerülnek ki, de sokszor nehezebb a sorsuk, mint az elpusztítottaké. A megmenekülők ugyanis vinni kényszerülnek elhunyt bajtársaik sorsát is, és emlékeznek a saját sorsukon túlmutató gyalázatra is. A három könyvben megszólaló, összesen kilenc volt bori munkaszolgálatos, köztük hét zsidó és egy-egy Jehova Tanúja és nazarénus, mind ezt teszi.

A párhuzamosságokon belül különös helyet foglal el Csányi Károly (Charles Chany) francia és Markovits Pál német nyelvű visszaemlékezése. Ők ketten ugyanis nemcsak Borban, de Párizsban is úgy voltak együtt, hogy nem tudtak közös, bori munkaszolgálatukról. Csányi Károly vasutat épített, míg Markovits Pál bányában dolgozott, más és más bori táborban éltek, és másként menekültek meg. Csányi Károly végigjárta az erőltetett menet útvonalát, azzal a lényeges különbséggel, hogy ő „szerencsére” eljutott Németországba, és Buchenwaldban szabadult fel. Franciaországban telepedett le, és az orvosi egyetem elvégzése után a Pasteur Intézetben dolgozott. Ettől kezdve, könyvének teljes második része a tudomány világában tett felfedezésekről szól. Tudománytörténet, amely „francia” felfedezések sorát írja le, elsősorban a szövetkultúra, az *in vitro* tenyésztés, az összejtudatás területén. Az időközben orvosprofesszor és kutatási igazgató legnagyobb hatású felfedezése a daganat elleni Interferon felfedezése volt. Az állatorvos Markovits Pál megszökött Borból, kényszerűségből a csetnik vajda orvosa, majd a partizánok gyógyítója lett. Magyarországra

történt visszatérése után politikai pályára lépett, majd ő lett a Mezőgazdasági Akadémia első igazgatója. Az életút második része az ő esetében is külföldi tudományos intézetekben zajlik, mivel disszidálását követően a párizsi Curie Intézetben végzett tudományos munkát, ahol is Charles Chanyhoz hasonló területen lett nemzetközi híró kutató.

A harmadik, a Markovits-könyvhöz hasonlóan először szintén magyarul napvilágot látott, tudományos lábjegyzetekkel ellátott, és ugyanannál a német kiadónál megjelent, német nyelvű kötet kizárólag a bori munkaszolgálatra fókuszál. A hét megszólaló mindegyike, így a magyar és a német kötet megjelenésében döntő szerepet játszó Sólyom Gábor is bori túlélő. A Chany- és Markovits-kötethez hasonlóan, a bori fotókkal illusztrált kötet pontosan mutatja, hogy a bori lágerek élete és az onnan való szabadulás módjai mennyire mások voltak, miközben a megaláztatás és az életveszély határozta meg minden napjaikat. Párhuzamos életrajzok a jászberényi, szegedi, váci elindulástól, a gözhajóval, vonattal való utazáson át, a zaječari kisnyomtávú vasúton történő bori megérkezésig. Volt, aki ötnegyed évet és volt, aki negyed évet volt kénytelen kényszerszolgálatával ott tölteni 1943 és 1944 között. Szauer László megélte, és a csodával határos módon túlélte a mintegy hétszáz ember kivégzésével végződő cserenkai mészárlást, Kádár István Szentkirályszabadjáig menetelt, majd a Ravensbrück melletti lágerekben szabadult fel. Perl Miklóst a partizánok szabadították fel, majd Kucsevónál kis híján ismét a katonák kezébe került, hogy végül Románián keresztül érjen haza. Haza, ahol közülük már sokakat nem várt családtag, mert a bori munkaszolgálat szerencsésebbnek bizonyult, mint az itthon maradás. Ez adja a közös történetek másik kont-

raszjtát: a bori kényszermunka, a maga kegyetlenségével, mintegy 4500 embernek a megmenekülést jelentette.

A kötet figyelemreméltó abból a szempontból is, hogy a zsidó munkaszolgálatosok mellett megszólal benne Szinger Ádám Jehova Tanúja és Papp Bálint nazarénus bori túlélő is. Őket és a kötetben magukat reprezentálni már képtelen szombatistákat (reformadventistákat) a katonai szolgálat megtagadása miatt mint nemzethűség szempontjából megbízhatatlanokat vitték Borba. Ők ötévi börtön helyett dolgoztak „mindössze” ötnegyed évet Borban.

A Szita Szabolcs történész előszavával megjelent német kötet szerzői és a támogatói közül már nem élhette meg mindenki a 2007-es megjelenést. Az időközben elhunyt Lindner László és Deák Béla biztosan többet tud ma már mindarról, mint azt a három kiváló és forrásértékű könyv nyomán megtudhatunk. Ugyanakkor valószínűleg ők sem érthetik meg, hogy miért kellett kb. 6000

magyar embernek dolgoznia, szenvednie és sokuknak meghalnia Borban és az erőltetett menet során. (*Charles Chany: Des marches de la mort aux sciences de la vie. Paris: François-Xavier de Guibert, 2004, 288 p.; Pál Markovits: Stets bei Verstand sein – Kindheit, Jugend und Arbeitsdienst in Ungarn, Zwangarbeit und Flucht in Jugoslawien, Schutz bei den Tschetniks sowie Tierarzt bei den Partisanen und in der jugoslawischen Befreiungsarmee. Konstanz: Hartung-Gorre Verlag Konstanz, 2006, 109 p.; István Kádár – László Lindner – Bálint Papp – Miklós Perl – Gábor Sólyom – László Szauer – Ádám Szinger: Zwangarbeit, Todesmarsch, Massenmord – Erinnerungen überlebender ungarischer Zwangsarbeiter des Kupferbergwerks Bor in Jugoslawien 1943-1944. Einleitung von Szabolcs Szita. Herausgegeben unter Mitarbeit von Klara Strompf. Konstanz: Hartung-Gorre Verlag Konstanz, 2007, 163 p.*)

Csapody Tamás

egyetemi adjunktus, Semmelweis Egyetem
Magatartástudományi Intézet

Dömötör Adrienne: Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig

1. A nyelvemlékek a nyelv távolabbi-közelebbi múltjának írásban vagy hangfelvételnélként fennmaradt tanúi. A nyelvtörténeti kutatás legfontosabb forrásai közé tartoznak, s az sem szorul bizonyításra, hogy más tudományok (elsősorban a művelődéstörténet) számára is igen becsesek. Egyes nyelvemlékekről már sok évvel ezelőtt is készültek monográfiák, és napjainkban is születnek ilyenek. Nyelvemlékcsoport vizsgálatára is akadt már példa (Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest: Akadémiai, 1980).

Ha valakinek sok nyelvemlék bemutatása vagy a nyelvemlékek általános jellemzése a célja, akkor több utat is választhat. Készíthet róluk kislexikonszerű listát, szerkeszthet belőlük szemelvénygyűjteményt, vagy részletesebb elemzéssel megkísérelheti feltárni egyéni és közös jegyeiket, a kutatásbeli felhasználhatóságuk szempontjaira is figyelmet fordítva. Az Akadémiai Kiadó most olyan könyvet jelentetett meg, amelyben a szerző e lehetséges célokat egyesítve igyekszik elérni.

A mű már csak azért is hiánypótlónak tekinthető, mert ilyen témájú szintézis utoljára harminc évvel korábban jelent meg (Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976; ennek legfontosabb előzményei: Jakubovich Emil

– Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs: Danubia, 1929 és Szabó Dénes: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1959). Az akkori összegzés a szöveggyűjtemény funkcióját töltötte be. A mostani ezen a téren sokat merít belőle, ugyanakkor a nyelvemlékekre és használhatóságukra vonatkozó elemzéssel jelentős többletet is nyújt hozzá képest.

A könyv másfajta, az egyetemi oktatást érintő hiányon is enyhít. A Bárczi Géza – Benkő Lóránd – Berrár Jolán-féle egyetemi nyelvtörténeti tankönyvnek (Budapest, Tankönyvkiadó, 1967) volt olyan fejezete, amely a nyelvemlékek bemutatásával foglalkozott (Benkő Loránd munkájaként: 30–81.). A több évtizeden át használt művet azonban néhány éve új váltotta fel (Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris, 2003), ennek pedig ilyen fejezete nincs. Természetesen nem arról van szó, hogy a szerkesztők és szerzőtársaik nem tartották fontosnak ezt a témát, hanem arról, hogy külön kötet, egy remélhetőleg hamarosan megjelenő nyelvtörténeti kalauz szól majd róla. Annak elkészültéig azonban az egyetemi hallgatóság a Dömötör-könyvből szerezhet hasznos ismereteket ezen a téren.

2. Némi egyszerűsítéssel tehát azt mondhatjuk, hogy Dömötör Adrienne, az MTA Nyelvtudományi Intézetének főmunkatársa a Molnár – Simon-féle szöveggyűjteménynek és a Benkő-féle nyelvemlékjellemzésnek az ötvözésére vállalkozott. Gazdag nyelvtörténeti kutatói tapasztalatain kívül munkájában az oktatóiakat is kamatoztathatta. Az sem mellékes, hogy maga is részt vett már nyelvemlék-kiadásban (lásd könyvének bibliográfiáját).

Művében nem szorítkozik az említett elődök eredményeinek összegzésére. Elemzésébe sikerrel építi be a régebbi szerzők meglátásait is (itt csak Horváth János nevét említem

példaként), az újabb szakirodalom értő felhasználásával pedig árnyalja és bővíti az elődeinél olvasható ismereteket (e vonatkozásban főként Madas Editnek és V. Ecsedy Juditnak köszönhet sokat). Fontosnak tartom azt is, hogy a nyelvemlékek szövegének közlésmódjában, olvasatában és értelmezésében sok ponton támaszkodhatott az utóbbi évtizedek forráskiadásaira és szakirodalmára; ezáltal az idézett szövegek és a hozzájuk kapcsolt kommentárok is értékes újdonságokkal szolgálnak a korábbi kézikönyvekhez képest.

A magyar nyelvemlékek sora a X. századtól egészen a máig (vagy legalábbis a tegnapig) húzódik. A szerző számára minden bizonnyal nehéz kérdés volt, hogyan szűkítse úgy a vizsgált anyagot, hogy az beférjen a rendelkezésre álló terjedelembé. Úgy döntött, hogy a szövegközlést és az elemzést a „rég” nyelvemlékekre korlátozza. Ahogy az alcím elárulja, a régin a XVI. század végéig terjedő időszakot, azaz az ómagyar kort és a középmagyar kor első háromnegyed évszázadát érti. A telhetetlen olvasó persze szívesen fogadna információt a további négy évszázadról is, de nehéz volna vitába szállni a szerző ésszerű önkorlátozásával. Mindenképpen örülhetünk annak, hogy Dömötör Adrienne nem elégszik meg az ómagyar korszak és a kéziratos nyelvemlékek tárgyalásával, hanem kiterjeszti a vizsgáldást a könyvnyomtatás első évtizedeire is. Ezzel talán ahhoz is hozzájárulhat, hogy az egyetemi oktatásban a középmagyar kor az eddiginél kissé nagyobb figyelmet kapjon. (A jövőbeli kutatások érdekes feladata lehet annak a megállapítása, miben különböznek a régebbiektől a későbbi korok nyelvemlékei; külön elemzésre várnak a nem írásos, vagyis a hangzó nyelvemlékek tulajdonságai.)

A könyv a nyelvemléktípusokról és tárgyalásmódjukról szóló bevezető (7–9.) után két

nagyjából egyenlő hosszúságú részre oszlik: az első a kéziratos nyelvemlékeknek (11–95.), a második a könyvnyomtatás nyelvemlékeinek (97–175.) a bemutatása. Az ómagyar kor szórványemlékeiről és kisebb szövegemlékeiről egyenként is szó esik; a kései ómagyar kor kódexeiről, illetőleg a nyomtatványokról általánosabb tájékoztató szól, de a példák szerencsére az utóbbi részletekben is bőségesen jelen vannak. A szerző (érthetően és az egyetemi oktatás szokásainak is megfelelően) kiemelten kezeli az Árpád-kor kis szövegemlékeit: teljes szövegüket közli olvasattal és értelmezéssel (Benkő Loránd és mások eredményeire támaszkodva). A könyv mindkét része foglalkozik a szókészlet nyelvemlékeivel (glosszákkal, szójegyzékekkel, szótárakkal). Dömötör Adrienne mind a kódexek, mind a nyomtatványok bemutatásában nagy figyelmet fordít a technikátörténeti és művelődéstörténeti kérdésekre, a szerző és a másoló, illetőleg a szerző és a nyomdász viszonyára, a fordítás és az anyanyelvűség jellemzőire (kitérve a nyelvi norma ügyére is), a műfaji sajátosságokra és a szövegparhuzamokra; annak a kiemelését sem mulasztja el, hogy a jellegzetesen kéziratos műfajok a könyvnyomtatás korában is megőrizték jelentőségüket. Megállapításait gondosan megválasztott, élvezetes olvasmányt nyújtó szövegrészletekkel illusztrálja, és itt sem feledkezik meg a szükséges olvasatokról és értelmezésekről. Nagyon hasznos a fennmaradt kódexek időrendi listája és kiadásaik felsorolása (56–8.), illetőleg a korai középmagyar kor legjelentősebb szerzőinek és műveiknek a listázása (145–8.).

Első pillantásra meglepő, de elfogadható és érdekes megoldás, hogy a főszöveget itt-ott (mintegy húsz helyen) az újságokban megfigyelhetőkhöz hasonló, érdekességeket közlő „snittek” szakítják meg: például a *magyaráz*

szó jelentésváltozásáról (23.), a Leuveni kódex sorsáról (35.), a rovásírásos nyelvemlékekről (52.), az első magyar cenzúrarendeletéről (112–3.) vagy a középmagyar kori korrektúrapéldányról (119).

A könyv végén a szöveggözlésre vonatkozó függelék (177–8.), valamint igen gazdag, mintegy 160 tételes szakirodalmi jegyzék található (179–88.). Utóbbiból számomra hiányzik Zolnai Gyula könyve: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1894.

A könyvet nyelvemlékrészleteket ábrázoló fényképek zárják, néhány közülük színes. A képanyag összeállítása ugyanolyan gondosságról tanúskodik, mint a példaszövegeké.

Belső értékei mellett a könyv külseje is tetszetős; kötésének és méretének köszönhetően kellemesen kezelhető, kívülről pedig a Kriza-kódexből vett szép minta díszíti.

A műben itt-ott felütik a fejüket különféle sajtóhibák, de számuk (különös tekintettel a könyv szövegének jellegére) nem mondható felháborítóan nagyak. Örvendetes, hogy néhány hónap múltán sor kerülhetett a javított kiadásra, s az kiszűrhetette ezeket.

3. Ismertetésemben nem kívánom elhallgatni, hogy a könyv olvasása közben egy-két vonatkozásban hiányérzetem támadt. Kár például, hogy a szerző nem ad rövid tudománytörténeti összefoglalást a nyelvemlékeket bemutató szintézisekről. Hasznos lett volna egy olyan betűrendes mutató elkészítése, amelyből kiderül, hogy az egyes nyelvemlékekről melyik lapszámokon történik említés.

Bevallom, azt is sajnálom, hogy Dömötör Adrienne a bevezetőben nem fejt ki, voltaképpen kiknek szánja a művét. Pedig nyilván szembesülnie kellett az ezzel kapcsolatos problémákkal, például döntenie kellett arról, hogy mely szak kifejezések vagy egyéb részek szorulnak magyarázatra. Lehetséges, hogy

az efféle kérdések mérlegelése annyira bonyolult feladat volt, hogy döntéseinek taglalásába nem kívánt belebocsátkozni.

Mindenesetre úgy vélem: olyan összefoglaló munkát sikerült alkotnia, amely utat talál a nyelvészekhez és más tudományok művelőihöz, a magyartanárokhoz és a magyar szakos egyetemi hallgatókhoz, de az olvasók széle-

sebb táborában (például akár középiskolások között is) felkeltheti az érdeklődést a nyelvemlékek, a nyelv- és művelődéstörténet iránt. (*Dömötör Adrienne: Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006, 188 p. + 22 fénykép*)

Horváth László
MTA Nyelvtudományi Intézet

Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon – Szerkesztette: Kovách Imre

Ez a kötet a magyar szociológia eddigi legimpozánsabb seregszemléje, tizennyolc szerző tizennyolc tanulmányban számol be a magyar szociológia legújabb eredményeiről. A szerzők között megtalálhatók a szakma ma már klasszikusnak tekintett tudósai, a hatvanas években induló Ferge Zsuzsa és Gázsó Ferenc, a szakma mai törzsgárdájának legkiválóbbjai, Szalai Erzsébet, Lengyel György, Angelusz Róbert, Tardos Róbert, náluk valamivel fiatalabb, de már kiterjedt munkássággal rendelkező középgeneráció kiváló képviselői: Csíte András, Kovách Imre, Kuczi Tibor, Laki László, Neumann László, illetve a néhány éve jelentkezett gárda legtehetségesebbjei: Bukodi Erzsébet, Csígy Péter, Csurgó Bernadette, Hack József, Kristóf Luca, Nagy Kalamász Ildikó, Medgyessi Boldizsár.

A kötet tematikailag is tágas. A tanulmányok egy része a magyar szociológia általam leginkább értékelt hagyományait, Bibó István, Erdei Ferenc, Hajnal István, Lukács György, Polányi Károly (s a ma élő klasszikusok sorából hozzátehetnem a névsorhoz Kemény István és Heller Ágnes nevét is) ambícióit követően nem riad vissza attól, hogy nagy

történeti, társadalmi formációelméleti kérdéseket vessen fel a kritikai szociológia szemléletében. E a műfajban a kötetnek különösen két tanulmányát találtam lenyűgözőnek, Laki László *Rendszerváltások a mai Magyarországon* című írását és Szalai Erzsébet *Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban* című fejezetét.

Az olvasó megismerkedhet az esszégyűjteményben különböző szakszociológiai kutatások új eredményeivel (Laki László az ifjúságszociológiáról, Csígy Péter a kereskedelmi médiakutatásról, Hack József a politikai preferenciavizsgálatokról számol be), s különösen fontos Angelusz Róbert és Tardos Róbert írása a hálózat kutatásokról, hiszen ez a kutatási irány ma, majdnem azt mondhatnám, hegemonná vált a világ szociológiájában, s módszertani alternatívát kínál egyéb megközelítésekkel szemben.

A tematikai sokrétűség mellett a könyvet azonban egy, a hazai szociológiában oly fontos szerepet játszó kérdéskör: a társadalmi egyenlőtlenségek, a rétegződés és mobilitáskutatás fegyvermeze. Ezen belül is két nagy kérdéscsoport foglalkoztatja a kötet szerkesztőjét, illetve a témakörben író szerzők nagyobb részét: 1.) Melyek voltak a rendszerváltás, illetve államszocializmusból (vagy Szalai Erzsébettel szólva: „létezett szocializmusokból”) a kapitalizmusba (vagy ismét az ő terminológiáját használva: „neo-kapitalizmusba”) való át-

menet következményei? 2.) Nincs-e szükség a megváltozott körülmények kötött valamiféle „paradigmaváltásra”, alkalmasak-e az államszocializmus idején kidolgozott fogalmak a mai, neo-kapitalista vagy éppenséggel posztmodern társadalmi viszonyok leírására?

Nem mondhatnám, hogy az első kérdésre a szerzők legnagyobb része túlságosan hízogó választ ad. Laki László hangsúlyozza, hogy a posztszocialista átmenet nem teljesítette a hozzá fűzött várakozásokat, nemcsak a posztkommunista eredeti tőkefelhalmozás etikusságát kérdőjelezi meg, hanem még az ilyen feltételek között működő politikai rendszer demokratizmusában is kételkedik. Szalai Erzsébet a neo-kapitalizmust a klasszikus kapitalizmusnál is elnyomóbb és ellentmondásokkal terheltebb rendszernek írja le, Gázó Ferenc gondosan dokumentálja, hogy az oktatási rendszer még az államszocializmusnál is merevebbé vált, még annál is erősebben segíti a társadalmi hátrányok reprodukcióját, Ferge Zsuzsa pedig plastikusan írja le a szegénység és társadalmi egyenlőtlenségek szerepe robbanásszerű növekedését a posztkommunizmusban. Mindez bizonyítja, hogy a magyar szociológiára olyannyira jellemző társadalomkritikai gondolkodás ma is él.

A rendelkezésemre bocsátott terjedelmi korlátok között valamivel részletesebben a kötet másik intellektuális súlypontjával, a „paradigmaváltás” kérdésével szeretnék foglalkozni. Ha jól értem a kötet szerkesztőjét, Kovách Imrét leginkább a paradigmaváltás foglalkoztatja, végül is ez ösztönözte ennek a tanulmánykötetnek az összeállítására. Úgy sejti, hogy a Ferge-féle „munkajellegcsoportok”, illetve Kolosi sokdimenziós státusz-csoport megközelítése, amiben maga is inaszkodott (illetve E. O. Wright „osztályterképe”, illetve az Goldthorpe-féle foglalkozási klasz-

szifikáció – az úgynevezett EGP) revízióra, paradigmaváltásra szorul. Mintha azt remélte volna, ez a tanulmánykötet inspirálni fog egy ilyen paradigmaváltást, de utólag realisan látja, ez nem következett be, illetve a 90-es években megkísérelt paradigmaváltási kísérletek visszhang nélkül maradtak. Az Angelusz-féle hálózati módszer alternatív megközelítés ugyan, de Angelusz maga sem akarná a hálózatelemzést a rétegződéskutatás helyébe ajánlani. Nos, a kötet rétegződéstanulmányai többnyire ezeknek a klasszifikációknak valamely részleges módosítását javasolják (valamivel több hangsúlyt helyeznének a tulajdonra, mint a foglalkozásra), illetve néhányan kísérletet tesznek arra, hogy foglalkozás vagy vagyon helyett a „fogyasztást” tekintsek rétegződés képző változónak (ez vajon a posztmodern megközelítés?). Bukodi Erzsébet egymás mellett mutat be egy módosított EGP klasszifikációt és egy fogyasztás-tipológiát, s arra az óvatos következtetésre jut, hogy „... a két rétegszerkezeti modell egymást kiegészíti... bizonyos vonatkozásokban az egyik, más tekintetben a másik ragadja meg jobban az egyenlőtlenségeket” (158.).

De mi is a „paradigmaváltás”, s miért is van szükség rá? Kovách úgy tűnik, nem „plastikai műtétre” vár, hanem alapvető változásra. Vajon nincs-e igaza azoknak, akik az osztályok (s közvetetten a hierarchikus foglalkozási rétegződés) elhalásáról írnak, vajon nincs-e mögöttünk a modernitás, s nem élünk-e egy olyan posztmodern korszakban, ahol egyéni érzések, identitások nem társadalmilag meghatározottak?

Kovách valamelyest bizonytalankodik, mikorra datálja az „osztályok elhalása” tézist, először Pakulskit (illetve az idősebb Lipsetet) idézi, szóval a 90-es évekre utal, majd elismeri, hogy már az 1950-es–60-as években szó

esett az osztályfogalom idejétmúltságáról. Nos, az osztályfogalom tagadása egyidejű az osztály szociológiai alkalmazásával. Sorokin már az 1920-as években vitába keveredett azal kapcsolatban, hogy vannak-e osztályok, s ha igen, miként kell azokat meghatározni. Végül is beleunva a terméketlen terminológiai vitába, ingerülten így érvelt: „jó, akkor nincsenek osztályok, nevezzük őket X-nek”. S arról még csak említést se teszek, hogy amikor a fogalmat Adam Smith és nyomában Karl Marx először használták tudományos igénnyel, akkor osztályok igencsak gyéreskén léteztek (társadalom nagyobb része nem osztályba tartozott, hanem Marx szavaival élve „zsák krumpli”, vagyis paraszt volt). Tehát elavult-e az osztály fogalma, illetve az a kísérlet, ami a társadalmi egyenlőtlenségeket a piaci helyzet, illetve tulajdoni viszonyokban jelentkező különbségekkel magyarázza? Mint annyszor, most is Ferge Zsuzsával kell egyetértenem: lehet, hogy valahol ezen a bolygón (vagy más bolygókon) léteznek „posztmodern” viszonyok, de ennek feltételezése a mai Magyarországról (479.), s merném általánosítani: a posztkommunista világról édes keveset mond.

Egy lépéssel még tovább is mennék: az államszocializmusból a tőkés piacgazdaságba való átmenet éppenséggel osztályok formálódását, az államszocialista rendi társadalomból egy modern, tőkés osztálytársadalomba való átmenetet jelenti. Szalai Erzsébetnek igaza lehet: nincs igazából „munkásosztály” a mai posztkommunista Magyarországon, de azért inkább van, mint volt egy negyed évszázaddal ezelőtt. Tény, hogy a munkásság nem „Klasse für sich”, magáért való osztály, de létfeltételeit ma a korábbinál inkább gazdasági helyzete, a munkaerőpiac működése és a tőke-munka viszonya határozza meg.

Kell-e új paradigma? Nem tudom, mert nem világos számomra, hogy mi a „paradigma”. Azt kell tisztáznunk, mi a „függő változónk”, mit akarunk megmagyarázni, s akkor egyértelműbb választ tudunk adni arra, mi az erre legalkalmasabb „független változó”. A hazai szociológia dicséretére legyen mondva, fél évszázada világos, mi a legfontosabb függő változónk: a társadalmi egyenlőtlenségek foka, illetve a szegénységbe, társadalmon kívül kerülésnek a valószínűsége. Nos, ha ebben meg tudunk állapodni, aligha kérdéses, hogy a társadalom újratermelési rendjében elfoglalt hely, a munkaerőpiaci helyzet, tulajdonlás, vagy attól való megfosztottság az egyik legfontosabb független, magyarázó változónk (Magyarországon, de az Egyesült Államokban, Angliában, Németországban vagy akárhol a mai világban). Ennek mérésére rendelkezésünkre álló mérőszámokat állandóan újra kell kalibrálnunk, ilyen értelemben mindig új és új „paradigmákra” van szükségünk, de annak semmi jelét nem látom, hogy valamiféle posztmodern divat miatt érdemes elhagynunk a Marx és Weber által már rendelkezésünkre bocsátott eszköztárt: a piaci helyzet és a tulajdoni viszonyok kettőssége kiváló „független változó”, még ha azon folyamatosan gondolkodunk is érdemes, hogy a szinte végtelen számú foglalkozási, tulajdonlási kategóriát miként vonjunk össze véges számú „rétegbe”, „osztályba” vagy „X”-be.

A kötet alapkérdésére a válaszom tehát: ha a szociológia meg kívánja tartani a társadalmi relevanciáját, meg kíván maradni kritikai tudománynak, akkor jobban teszi, ha visszatér klasszikus gyökereihez (megmarad azoknál). Nem kell a kereket mindig újra feltalálni. A marxi és weberi ihletésű szociológia, mely a társadalmi egyenlőtlenségeket tartja meg függő változójaként, s ehhez keresi min-

den korban minden körülmények között a legadekvátabb „független változókat”, a legígéretesebb út a magyar szociológia progresszív hagyományainak megőrzéséhez.

Túl kell ehhez lépniünk a társadalmi rétegződés és osztályviszonyok vizsgálatán? Feltétlenül. De melyek a legfontosabb versengő, kiegészítő „független változók”? Mindenekelőtt az etnicitás (amiről szinte szó sem esik a kötetben, holott nyilvánvalóan a magyar társadalom legelesettebb, leginkább kirekesztett csoportját az „etnikai” módon meghatározott romák alkotják), s a gender, amiről csak egy szemérmes dolgozat számol be (egyébként kompetensen, Csurgó Bernadett és Megyesi Boldizsár tollából).

Kovách Imre kiváló könyvet szerkesztett. A helyében és a magyar szociológusok helyében nem sietném el a „posztmodern” paradigmaváltást, megőrizném a hazai szociológia

progresszív hagyományát (a társadalmi egyenlőtlenségeknek, illetve a szegénységi küszöb alá kerülésnek, a társadalomból való kirekesztésnek függő változóként való kezelését), s több figyelmet fordítanék az etnicitásnak és gendernek e folyamatban játszott szerepére.

Befejezésül hadd jegyezzek ide egy panaszkodó megjegyzést. Rosszul esett, hogy Hegedűs András nevével s 1966-ban megjelent *A szocialista társadalom struktúrájáról* című úttörő könyvről említés se történt. Hegedűs nélkül nincs magyar szociológia, magyar rétegződés- és osztályelmélet. Az első paradigma-váltó Hegedűs András volt. Emlékezzünk rá tisztelettel. (*Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Szerkesztette: Kovách Imre. Bp., Napvilág Kiadó, 2006*)

Szelényi Iván
az MTA rendes tagja

Egy francia látnok évfordulója – Alexis de Tocqueville

Alexis de Tocqueville születésének (1805. július 29.) 200. évfordulójáról egyetlen emlékkonferencia emlékezett meg itt Magyarországon, mely a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2005. október 20-án került megrendezésre. A kötet e konferencia előadásait tartalmazza, melyek – mint a kötet köszöntésében is olvashatjuk – a „szerteágazó tocqueville-i életműhöz méltóan sokszínűek voltak”. És valóban: mind a témák, mind az előadók vonatkozásában igen változatos a repertoár.

Tocqueville legismertebb, s egyben fő műve egyértelműen *A demokrácia Amerikában* (két kötetben jelent meg 1835-ben és 1840-ben), ami magyarul sokkal kifejezőbb cím, mint a

későbbi fordítás, *Az amerikai demokrácia* (lévén a mű sokkal inkább szól a demokrácia problémáiról, mint az amerikai rendszer elemző ismertetéséről). Ezenkívül talán még viszonylag szélesebb körben ismert a szintén magyarul is hozzáférhető *A régi rend és a forradalom*. Pedig Tocqueville munkássága sokkal szélesebb körű volt, számos egyéb írást és igen kiterjedt levelezést hagyott örökül az utókorra. De ki is volt ő tulajdonképpen, kinek hírneve saját hazájában már életében halványult, miközben Amerikában és más országokban töretlen, és nagy reputációnak örvend mind a mai napig? Ki ő, akinek gondolati eredetisége számos aktualitást tartalmaz jelenkorunkra (sőt a jövőre) nézve is, és akinek tanulmányozása az elmúlt pár évtized fellendülésének eredményeképpen szinte divattá vált?

Tocqueville történetíró volt és politikus, társadalomtudós és látnok, liberális és kon-

zervatív gondolkodó. De mindenekelőtt eredeti politikai filozófus, a szabadság egyik legfőbb védelmezője, a fogyasztói tömegdemokrácia tendenciáinak egyik első felfedezője és korabeli kritikusa, a többség erkölcsi uralmának és zsarnokságának hű ellensége. Liberális katolikus és deista, vallásgyakorló hitetlen és nem gyakorló hívő, az egyenlőség és szabadság fogalmainak legnagyobb teoretikusa, és – mint az egyik előadásból megtudhatjuk – hű barát. Nem teljesen ellentmondásmentes (és nem is teljes) a felsorolás, ahogy modern értelmezései is több, olykor ellentétes szálon futnak. De őrá magára is igaz volt olykor az ellentmondásos gondolkodás. Az események, folyamatok és tendenciák, melyeket igen mélyen és olykor valóban látnokinak bizonyuló módon elemzett, olykor túl komplexek, máskor kiküszöbölhetetlen belső ellentmondásokat és feszültségeket tartalmaznak. Ezek pedig szükségképp visszatükröződtek gondolkodásában is.

A konferencia díszelőadását (*A nagy Tocqueville-problémák*) John Lukacs tartotta, aki a kérdést, hogy Tocqueville vajon liberális vagy konzervatív, nagyon bölcsen másodlagos fontosságúnak tekinti, hiszen gondolatainak gazdagsága mindkét értelmezést lehetővé teszi. Tradicionálisan konzervatív-liberálisnak sorolták be, de kontextustól és céltől függően éppígy lehetne érvelni a fordítottja mellett is. John Lukacs hasonló elvet követve társadalomtudósi és történetírói mivoltáról is úgy vélekedik, hogy Tocqueville mindkető volt egyszerre. Harmadik nagy kérdésként pedig Tocqueville nem épp problémamentes katolicizmusát hozta fel. Ennek vonatkozásában mindenképp elmondható, hogy Tocqueville elengedhetetlennek tartott egy vallás erkölcsi alapot, és egész életében éppúgy hitt a katolikus univerzalizmusban és keresztény ka-

ritásban, mint az emberi jogok egyetemességében.

A kötet címe (*Szabadság és/vagy egyenlőség*) remekül reflektál a fő problémára, melyet talán érdemes röviden ismertetni, hiszen – számos egyéb esztétikai, szociológiai és politikai téma mellett – Tocqueville-t ez tette híressé és nagy teoretikussá. Ez pedig annak a kérdésnek a kibontása, hogy vajon létezhet-e együtt szabadság és egyenlőség, harmóniában, anélkül, hogy az egyenlőség felszámolná a szabadságot. Amikor Tocqueville 1831-ben Amerikába ment Gustave de Beaumont-nal (az ürtügy a büntetőszisztéma tanulmányozása volt, a valódi ok az amerikai társadalom vizsgálata), a társadalmi egyenlőség nem volt hipotézis többé. Amerika fő különbsége hazájához és az ismert kontinenshez képest épp abban állt, hogy ott sosem létezett arisztokrácia; a „létfeltételek egyenlősége” mint a demokratikus elv társadalmi aspektusa élő adottságként létezett. A demokrácia ezen értelmezése azonban nem csupán szabadságon alapuló társadalmi berendezkedésekkel egyeztethető össze, hanem az önkényuralommal is, a „despotizmus új fajtájával”. Ez pedig nem konkrét elnyomással és zsarnoksággal operál, nemcsak a szabadságot, de magát a szabadság akarását is veszélyeztetve. Az arisztokratikus függőségi viszonyok hiánya ugyanis pejoratív értelemben vett individualizmushoz vezet, ahol az egymás mellé állított, elszigetelt atomok egyfajta apró magánjellegű univerzumba zárnak, amely legfeljebb baráti körükig terjed. Mindent átható önzés és egoizmus uralkodik el, szűklátókörű anyagiasság, melynek eredményeképpen az emberek kivonják magukat a közügyek intézéséből, miközben családjuk anyagi jóléte válik életük legfőbb és egyetlen céljává. Csillapíthatatlan szenvedély alakul ki a kényelem és a jólét iránt, de

az ember örökké további elérhetetlen javak után sóvárog; a kívánt tevékenységeket és javakat az egyéneknek juttató lágy despotizmusba átcsúszó központi hatalom teljes elfogadásnak örvend. A létrejött „erényes materializmus” talajáról egy gyámkodó, gondoskodó, paternalista hatalom teljesen felszámolhatja a szabadságot.

Mi hát a megoldás? Ha az anyagi jólétre és a gazdasági növekedésre való túlzott koncentráció depolitizálja az embereket, általános közönyt szül, és újfajta despotizmushoz vezet, akkor csak az segíthet, ha a polgárok közügyekkel kénytelenek foglalkozni. Ennek mozzanatai pedig a decentralizálás, a városi és községi szintű helyi hatalmak megerősítése, a szabad társulások támogatása, egyesületi szabadság, önkormányzat. Ekkor szükségképpen kilépnek egyéni érdekkörükből. A politikai szabadság az egyenlőség által okozott bajok leküzdésének egyetlen hatásos szere.

Ez természetesen csupán néhány vonulat és Tocqueville gondolatainak rendkívül vázlatos összefoglalása, de bepillantást enged az életmű egészének néhány fő mozzanatába. A demokratikus középsszer, a konformizmus, a nagy szellemek hiánya, az amerikai versenyszellem és karakter mind-mind Tocqueville által tárgyalt és tudatosan elemzett témák és elemek. Éppígy a többség zsarnokságának veszélyei, a vallás és politika viszonya, a francia centralizáció problémái, az intellektuális élet, a forradalom és a szocializmus kérdésköre is.

Tocqueville keresztény univerzalizmus-hoz való viszonyáról, a katolikus liberalizmus-ról, a szabadság és vallás kapcsolatáról olvashatunk a tanulmánykötet első írásában. Ludassy Mária előadásából (*Tocqueville és a liberális katolicizmus*) sok érdekességet tudhatunk meg a korabeli amerikai, illetve francia katolikus és állami gyakorlatról. Megismer-

hetjük Tocqueville saját tolerancián, pluralizmuson és egyéni szabadságon nyugvó liberális katolicizmusának, valláserkölcsi alapú szabadságszeretetének fő elemeit, valamint több más szerző és kortárs gondolkodó (például Joseph de Maistre és Louis de Bonald) kapcsolódó nézeteit. Az elemzés érdekessége, hogy Tocqueville-nek Lamennais abbé politikai eszméihez való viszonyát, illetve Arthur de Gobineau-hoz fűződő kapcsolatát egymással szembeállítva mint két teljességgel ellentétes archetípust mutatja be.

Horkay Hörcher Ferenc elemzése (*Isten és szabadság*) Burke és Tocqueville francia forradalomra adott reflexióinak összevetése, annak felvillantásszerű vizsgálata, hogy mi az, ami a két szerző nézetrendszerében közös. Franciaországban a központosító politika már a forradalom előtt szétrombolta az ősi alkotmányt, melynek rekonstruálását és megreformálhatóságát Edmund Burke célul tűzte ki, valamint Tocqueville a demokráciát nem csupán elkerülhetetlennek, de több szempontból kívánatosnak is látta. A két szerző gondolkodása sok tekintetben mégis igen hasonló, ezért is lehetett Burke méltó vitapartner. Ilyen közös elem például, hogy a történelem helyes ismerete mindkettejük számára a politikai megértés feltételét jelentette, hogy egyfajta beleérzőképesség, együttgondolkodás, a tények pusztá átmentésén túl a „gondolatok és érzelmek mozgása” szükséges. Mindketten vallották azt az arisztotelészi tételt is, miszerint a gyakorlati bölcsesség tapasztalat dolga, mely csak az idő révén érlelődhet tényleges bölcsességgé. De mint az előadó kimutatja, nézeteik a szabadság, a jogok, a vallás felfogásában, vagy az új osztály, az írástudók megítélésében sem különböznek radikálisan. A végső konklúzió, hogy a két gondolkodó forradalomértelmezése – különbségeik ellenére – egyaránt

„egy angolszász ihletettségi, ennyiben és ilyen értelemben klasszikus liberális-konzervatívnak nevezhető politikai filozófia felé mutat”.

Botos Máté egy barátság anatómiáját tárja elénk, Alexis de Tocqueville és Jean-Jacques Ampère érdek nélküli és őszinte barátságát, valamint szellemi-politikai kalandozásaik jó néhány pontját (*Egy barátság anatómiája*). Mindehhez levelezéseik szolgáltatóják a megfelelő kiindulási alapot, és a tanulmány egészéből sok érdekességet tudhatunk meg Madame Récamier szalonjáról, a két barát felvételének izgalmas történetéről az Akadémia tagjai közé, valamint Ampère 1851-es, Tocqueville utazása és főműve által ihletett amerikai útjáról és erre adott reflexiójáról.

Gángó Gábor (*Forradalom és demokrácia*) Tocqueville és Eötvös József 1848-ra vonatkozó reflexióit veszi górcső alá. Kiindulópontja, hogy a 19. század közepét a következő két nagy kérdés dominálta: van-e esély a forradalmak „megállítására”, valamint a forradalom és demokrácia fogalmi elválaszthatók-e egymástól. Ami az első kérdést illeti, 1850 környékén mindketten megállíthatatlannak vélték a forradalmat, és a szociális ellentmondásokra mindketten „a liberális katolicizmus korrekciós megoldásait” javasolták. A szocializmust veszélyesnek tekintették nem csupán a tulajdonra, de a szabadságra nézve is, a „szolgaság egy új fajtáját” látva benne. Ami pedig a második kérdést illeti, míg Tocqueville nem látta azonosnak a demokratikus és forradalmi tendenciákat, Eötvös úgy vélte, a demokrácia szükségképpen anarchiához vezet.

Hahner Péter (*Tocqueville és a francia forradalom történetírása*) azzal a paradox jelenséggel foglalkozik, hogy miközben a francia forradalomról és a forradalom előtti Franciaországról – a kortárs, sokszor monumentális művekhez képest – Tocqueville írása a legro-

videbb, mégis megkerülhetetlen mind a mai napig. Számos elemzés és frappáns megállapítás eredete is hozzá vezet vissza, mint első megfogalmazóhoz. Tárnyilagosságán és világos folyamatelemzői erényein túl legfontosabb üzenete, hogy a történelem nem „előre lejátszott játszma”, és noha a demokrácia fel-tartóztathatatlan, az már rajtunk, emberi cselekvőkön múlik, hogy zsarnoksághoz vagy szabadsághoz vezet-e el. Ez pedig nem kevésbé aktuális gondolat a jelenben, mint Tocqueville saját korában.

Csizmadia Sándor (*Tocqueville: egy liberális geopolitikus*) Tocqueville-nek az algériai kolonizációval kapcsolatos írásait és nézeteit elemzi szisztematikusan, levonva a végső konklúziót, miszerint Tocqueville számára e kérdéskörben is a szabadság volt a legfontosabb.

Balázs Zoltán a nagyság problémájával foglalkozik (*Amerika és a nagyság*), és a fogalom részletes elemzése és instanciáinak kibontása után megállapítja, hogy a demokrácia Amerikában nem kedvez sem a politikai cselekvésnek, sem a politikai nagyságnak. Tocqueville épp ezért nem is írhatta volna meg az amerikai politika elméletét (az európai kategóriákhoz képest kisszerű és apolitikus társadalom), és a demokráciáét is csak mint kívülálló tehette meg. Ugyanakkor a nagyság kategóriához való folytonos visszatérése önkéntelenül is azt az üzenetet hordozza, hogy még a demokrácia sem képes elfeledtetni teljesen a politikai cselekvés szabadságának értékét.

Molnár Attila Károly (*Tocqueville esete a demokráciával*) amellet érvel, hogy a modernitás politikai és társadalmi jelenségeinek megértéséhez Tocqueville munkássága megkerülhetetlen. A demokráciafogalom történetének és szerteágazó jelentésvariánsainak egy rövid áttekintése után sorra veszi Tocqueville

elemzésének számos kulcsfogalmát és jellegzetességét (mint individualizmus, önzés, szerzésvágy, privatizmus, tömeg, kollektivizmus, despotizmus stb.), és végül levonja a konklúziót, miszerint Tocqueville az európai hagyományból merítette elemzéséhez a kategóriákat és az erőt. A demokrácia eredendően veszélyként jelentkezett a számára, elviselhetővé és a szabadsággal összeegyeztethetővé épenséggel a republikánus elemek teszik.

Nyirkos Tamás tanulmánya (*Politika és vallás az amerikai demokráciában*) a politika és vallás kérdését járja körbe. A kiindulópont, hogy noha a vallási tolerancia, lelkiismereti szabadság és szekularizáció kérdése jóval régebbi, mégis Tocqueville mutatott rá először egy mai napig egyedülállóan fontos jelenségre. Arra, hogy, eltérően az európai gyakorlatól, Amerikában a vallásos szellem és a szabadság képes harmóniában koegzisztálni, állam és egyház szétválasztása jótékony hatással bírt és bír a hitéletre. Ideálja viszont nem a „puszta kereszténység”, hanem a katolikus kereszténység. Szemben a protestantizmussal, amely inkább a függetlenség felé viszi a híveket, a katolikus kereszténység egyenlőségelvű. És mivel a demokrácia inherens tendenciája, hogy megfékezhetetlenül eluralkodik az egész emberi világon, csak egy vele összhangban álló, de mégis külső reguláló instancia, a vallás képes igazán moderálni. (Ez a Pierre Manentnél is fellelhető és érintőlegesen meg is említett értelmezés plauzibilisnek tűnik, és – mint az előadó is rámutat – feloldja azt a látszólagos paradoxont, hogy miközben az egyház hierarchikus és monarchikus elven nyugszik, a világi társadalom vonatkozásában demokratikus elvet képvisel). Tocqueville ingadozik a szabad társadalom és a tekintélyelvű egyház között; de ennek oka az a „mélyebb szubsztantív ellentét”, miszerint egyház és állam ugyan-

ott tevékenykedik. Az amerikai katolikusok épp azért lehetnek pozitív példa, azért be tudják tölteni funkciójukat, mert ott a katolicizmus kisebbségi vallásnak számít, és az államtól elválasztva működik. A vallás igazi problémája azonban az – szól az előadás végső konklúziója –, hogy nem csupán állam és egyház, politika és vallás választatik el, de ennek előfeltételeként a vallást is szétszabdalták intézményekre, dogmákra, rítusokra és tisztán erkölcsi tanításra. Ennek eredményeképp pedig a vallás a magánszférába szorult, s csoda, hogy egyáltalán képes fennmaradni.

Pogonyi Szabolcs (*Tocqueville, populizmus, demokrácia*) a populizmus fogalmát tisztázza, elválasztva a demagógia fogalmától, melynek mára egyszerű szinonimájává vált. Ezután kimutatja, hogy Tocqueville, noha erősen tartott a többség ellensúlyozatlan uralmától, a demokráciát még annak populista formájában (a mai participatív demokrácia) sem tartotta feltétlenül ellentétesnek a szabadsággal. Sőt, úgy vélte, republikánus törekvéseket támogathat.

Fülöp Endre (*A vízfej gondolkodása*) a közigazgatási centralizációt, a szellemi-kulturális Párizs-központúságot, a korabeli francia intellektuális élet néhány jellemző sajátosságát ismerteti. Amit vizsgál, az a párizsi politikai íróknak, értelmiségieknek, avagy *philosophes* oknak a forradalom előkészítésében betöltött szerepének tocqueville-i elemzése, melynek kapcsán aktuális kérdéseket is megfogalmaz.

Ocskay Gyula (*A szabadság térbelisége*) pedig az egyenlőség által szült, a magánemberek közönyének táptalaján kialakult új despotizmusra adott tocqueville-i választ, a hatalom dekoncentrációját járja körül. Elemzésének érdekessége, hogy ebben Michel Foucault megfelelő politikafilozófiai nézeteit hívja segítségül.

Mindebből talán látható volt, hogy nem csupán a kötet szerzőinek érdeklődési köre, habitusa, eszmetörténeti beállítottsága és ezáltal válaszainak irányultsága sokszínű, de a körüljárt témák is igen széles spektrumot ölelnek fel Tocqueville munkásságából és egyáltalán az eszmetörténet témáiból. És noha egy ilyen gyűjtemény sosem lehet teljes, az emlékkonferenciából született tanulmánykötet másik nagy erénye, hogy a leglényege-

sebb és fontos területek elemző és sokszor problémafelvető bemutatásán túl jó pár érdekesség is helyet kapott. Épp ezért jó szívvel ajánlom mindenkinek, szakmabelinek és érdeklődőnek egyaránt. (*Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok. Szerkesztette: Fülöp Endre – Ocskay Gyula – Pogonyi Szabolcs. POFA-könyvek 1. Pilismarót: Politikai Filozófia Közhasznú Alapítvány, 2006*)

Antos Zsolt
doktorandusz

